

УДК 343.222 (09)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.49>

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (X-XXI ст.ст.)

Кузнецов В.В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор спеціальної кафедри № 2 Інституту
Управління державної охорони України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1727-4019>

Шармар О.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9123-8668>

Акімов М.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7715-0259>

Кузнецов В.В., Шармар О.М., Акімов М.О. Еволюція законодавства України про кримінальну відповідальність (X-XXI ст.ст.)

Метою дослідження є висвітлення особливостей еволюції українського законодавства про кримінальну відповідальність внаслідок здійснення комплексного аналізу його джерел та встановлення етапів його розвитку. Методологія дослідження базується на принципах науковості, історизму, об'єктивності, системного аналізу, тощо, а також на використанні загальнонаукових методів, спеціально-історичних, джерелознавчих, компаративістики, герменевтики. Наукова новизна полягає в тому, що публікація є однією з перших в українській історіографії досліджень питання особливостей еволюції законодавства про кримінальну відповідальність на всіх етапах його розвитку. До основних пам'яток права протягом усього періоду розвитку кримінального закону належали: звичаєве право, Руська правда, Литовські статuti, гетьманське законодавство, Саксонське зерцало, Магдебурзьке право, Права, за якими судиться малоросійський народ, Уложення про покарання кримінальні та виправні, Кримінальне уложення, "Руководящие начала по уголовному праву Российской Социалистической Федеративной Республики", Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) та Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) (1922, 1927, 1960), Кримінальний кодекс України (2001). Висновки дослідження полягають у визначенні етапів розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, які зумовлені соціально-політичними

та економічними змінами в розвитку української державності. Це дозволило виділити наступні періоди розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність: 1) княжа доба (IX – середина XIV ст.); 2) перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського, Угорського королівств, та Речі Посполитої (середина XIV – середина XVII ст.); 3) Запорозької Січі та Української гетьманської держави (друга половина XVII – кінець XVIII ст.); 4) входження України до складу Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.); 5) української революції та відновлення української державності (1917 – 1921); 6) утворення УСРР (УСРР) (1919 – 1991); 7) незалежної України (1991 – 2020).

Ключові слова: періодизація законодавства про кримінальну відповідальність, злочин, покарання, Руська правда, Литовські статuti, Кримінальне уложення, Кримінальний кодекс.

Kuznetsov V.V., Sharmar O.M., Akimov M.O. Evolution of Ukrainian legislation on criminal responsibility (10 th-21st cent.)

This article is concerning on peculiarities of evolution of Ukrainian criminal legislation at all stages of its development through complex analysis of its sources and historical periodization based on the principles of scientificity, historicism, objectivity etc., as well as the use of special historical, source-based, comparative methods and hermeneutics. The effectiveness of enforcement of criminal legislation, the consistent of the latter with the provisions of international legal acts requires

a comprehensive scientific research, in particular thorough study of certain historical aspects. Such study will provide the background for future revision and improvement of the provisions of current criminal legislation. Key legal acts that emerged during the criminal legislation evolution (including customary law, "Rus'ka Pravda" (legal statute of Kyivan Rus), Lithuanian Statutes, hetman laws, Sachsenspiegel, Magdeburg Law, Laws to be used in courts by people of Little Rus, Lawbook of criminal and corrective penalties, Criminal Lawbook, "Guiding Principles on Criminal Law of Russian Socialist Federal Republic", Criminal Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and Criminal Code of Ukraine) have been studied. As a result the determination of key stages of criminal legislation development driven by socio-political and economic changes in the process of Ukrainian statehood establishment has been envisaged. The following periods of evolution of domestic legislation on criminal responsibility have been distinguished: 1) ducal period (9th – mid 14th centuries); 2) inclusion of Ukrainian lands into the Grand Duchy of Lithuania, Polish and Hungarian kingdoms and the Polish-Lithuanian Commonwealth (mid-14th – mid-17th centuries); 3) Zaporozhian Sich and Ukrainian Hetman State (mid-17th – end of 18th centuries) 4) accession of Ukraine into the Russian, Austrian and Austro-Hungarian Empires (end of 18th – beginning of 20th century); 5) Ukrainian Revolution and the restoration of Ukrainian state (1917-1921); 6) establishment and existence of Ukrainian Soviet Socialist Republic (1919-1991); 7) independent Ukraine (since 1991-2020).

Key words: periodization of criminal legislation, crime, punishment, Rus'ka Pravda, Lithuanian Statutes, Criminal Lawbook, Criminal Code.

Постановка проблеми. В умовах лібералізації та гуманізації правової політики, спрямованої на послаблення кримінальної репресії виникає необхідність підвищення ефективності застосування норм Кримінального кодексу (КК) України, узгодженого з положеннями міжнародно-правових документів. Реформування системи кримінального права вимагає її комплексного наукового аналізу, в тому числі в історичному аспекті. Сучасні інститути кримінального права сформовані за принципом наступності та повторюваності. Вони базуються на інститутах, які історично створені, починаючи з найдавніших часів, а саме від звичаєвого права до сьогодення. Об'єктивне дослідження еволюції законодавства про кримінальну відповідальність сприятиме удосконаленню положень КК України. Визначення періодів розвитку українського кримінального законодавства є науково важливими, при цьому вони мають урахувати типи та форми держави і права в різні історичні часи, особливості кримінально-право-

вих джерел та правових інститутів, а також інші соціально-політичні чинники [11, с. 50].

Стан дослідження. Аналіз джерел та останніх досліджень. Вагомий внесок у розкриття цієї проблематики зробили окремі зарубіжні вчені: Ю. О. Агафонов, А. В. Бріліантов, М. Р. Детков, М. С. Жук, Д. А. Ілло, С. В. Ісаєв, М. С. Таганцев та ін. Окремі аспекти еволюції законодавства про кримінальну відповідальність висвітлюються у працях українських істориків та юристів таких як: І. Й. Бойко, Ж. О. Дзейко, В. П. Діденко, П. П. Захарченко, М. І. Колос, В. В. Кузнецов, П. П. Михайленко, І. Я. Терлюк, П. Л. Фріс, М. Д. Шаргородський, О. М. Шармар та ін. Не дивлячись на це, станом на тепер значна частина проблемних питань залишається невивченими.

Метою дослідження є висвітлення особливостей еволюції українського законодавства про кримінальну відповідальність внаслідок здійснення комплексного аналізу його джерел та встановлення етапів його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Витоки формування законодавства про кримінальну відповідальність беруть початок з найдавніших часів. Основним джерелом давньоруського кримінального права було неписане право, яке формувалося на основі звичаєвих норм, міжнародних договорів з греками, договорів, що уклалися між кількома князями, народом, дружиною, княжих уставів та уроків, церковних уставів [14, с. 4]. Уперше українське звичаєве право отримало свою письмову форму в договорах Олега та Ігоря з греками (відповідно 911, 944 р.), які мали міжнародний характер. Ці договори передбачали відповідальність за вбивство, тілесні ушкодження, крадіжку, розбій, грабїж тощо.

Найважливішою пам'яткою руського права вважається Руська Правда, її списки складені у XI – XIII ст. Цей документ не закріплював відмінність між кримінальним та цивільно-правовим правопорушеннями. Існувала кримінальна відповідальність за замах на злочин та злочин вчинений в співучасті (ст. 40, 42, 43). Будь-яке заподіяння потерпілому матеріальних збитків вважалося "образою" (ст.15). У Руській Правді не було окремої статті з переліком покарань. До покарань відносилися: головництво (грошове стягнення на користь сім'ї вбитого, якщо родичі відмовлялися від помсти), "потік і пограбування", "кровна помста" (з часом була замінена на викуп), штраф (вира) (плата за кров, за вбивство вільної людини, а не раба) [4, с. 27]. Злочинами вважалися: вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, продаж в неволю, порушення церковної вири, підпал, крадіжка, подружня зрада, з'валтування, скотолозтво [1, с. 83–84].

У середині XIV ст. частина українських земель перейшла до Литовської феодальної держави. Кримінально-правові відносини цього часу ре-

гулювалися редакціями трьох Литовських статутів 1529, 1566, 1588 рр., які формувалися на основі Руської правди. Литовсько-руське кримінальне право під злочиним розуміло "кривду" або "шкоду", ним визнавалося порушення Божого і людського закону, приватного та публічного добра [4, с. 42]. На відміну від руського законодавства, литовське містило норми, які посилювали кримінальну репресію, про це зокрема свідчить система покарань яка передбачала: відтинання руки, носа, вух, губів, биття буками, четвертування, посадження на палю. Також продовжували діяти такі покарання, як головщина та нав'язка (штраф за завдання ран, побоїв, дрібну крадіжку).

Після підписання Люблінської унії в 1569 р., внаслідок якої відбулося об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту, на українських землях залишався чинним і Литовський статут 1566 р. У 1588 р. відбулося прийняття III Литовського статуту, положення якого поширилося на всі українські землі [17, с. 271]. Кримінально-правові норми передбачали більш суворі санкції за посягання на життя та здоров'я шляхти ніж людей простого стану. До злочинів проти держави відносилися: втеча до ворожої землі, видача державної таємниці, заколот; проти релігії та церкви: богохульство, чаклунство тощо; проти власності: крадіжка, грабїж, розбій. Систему покарань складали: 1) смертна кара; 2) тілесні покарання; 3) позбавлення волі; 4) виставлення біля ганебного стовпа; 5) "виволання" – публічне оголошення вироку, що застосовувалося до шляхти, після чого особа втрачала шляхетський стан і мала переховуватися, а в разі затримання її вбивали; 6) конфіскація майна; 7) "головщина"; 8) відшкодування збитків.

Виникнення козацтва в XV – XVI ст. сприяло розвитку звичаєвого права на Запорозькій Січі, а після входження України до Московського царства кримінально-правові відносини регулювалися царськими грамотами та гетьманськими універсалами. Злочинами вважалися: вбивство товариша, нанесення побоїв козакові, крадіжки, гомосексуалізм, дезертирство, пияцтво під час походу, приведення на Січ жінки, грубе поводження з начальством. Покарання за злочини передбачали відтинання голови, руки, смертну кару, биття кийками, ламання рук і ніг тощо.

Після укладення договору України з Московією в 1654 р. виникла необхідність кодифікації та уніфікації кримінального законодавства. Джерелами кримінально-правових норм у той час були: звичаєве право, гетьманське законодавство, Литовський статут, Саксонське зеркало, Магдебурзьке право, російське імперське законодавство. Суттєва кодифікація відбулася у 1673 р. і

мала назву Права, за якими судиться малоросійський народ, але вона не отримала формального закріплення на нормативному рівні. Згідно з цим документом злочини поділялися на злочини: проти релігії, монархії, життя, особистої недоторканості, майна, хабарництва, казнокрадство тощо. До системи покарань входили: смертна кара, ув'язнення, церковні спокути, вигнання, заслання на каторгу (довічне або строкове) тощо [1, с. 85–86].

У 1845 р. було прийнято Уложення про покарання кримінальні та виправні – перший в Росії кримінальний кодекс, затверджений імператором. У 1866 та 1885 рр. видавалися нові редакції уложення. Складалося воно з 24 розділів, 81 глави і 2 224 статей. Перший розділ містив "Загальну частину", в якій розкривалися поняття кримінального діяння та види покарання, визначалися стадії вчинення злочину, форми співучасті, обставини, що пом'якшують або обтяжують кримінальну відповідальність. До кримінальних покарань відносилися: позбавлення усіх прав стану в поєднанні зі смертною карою або засланням на каторгу. Виправними покараннями вважалися: позбавлення всіх особистих, станових прав та привілеїв, поєднане із засланням до Сибіру або іншого місця; ув'язнення у фортеці, тюрмі, гамівному будинку, монастирі; тимчасовий арешт, догана, грошове стягнення тощо. До цих покарань додавалися тілесні покарання: биття батогами, палицею, мотузкою. Особлива частина Уложення (розділ II – XII) містила конкретні склади злочинів: злочини проти віри, держави (замах на життя імператора, участь у повстанні тощо), порядку управління, життя і здоров'я, волі та гідності приватних осіб, власності приватних осіб, проти законів про стани, посадові злочини та ін. [19, с. 205].

Аналіз змісту Уложення свідчить, що система покарань залишалася досить жорсткою і диференційованою для привілейованих верств суспільства. Так, дворяни, священики, купці, поміщики звільнялися від тілесних покарань. Лише новою редакцією цього кодексу тілесні покарання скасовувалися, за винятком селян, рішення щодо яких ухвалював волосний суд, водночас зберігалася значна кількість традицій феодального права [5, с. 228]. Крім цього акта, значна кількість кримінально-правових норм зосереджувалася в такому законодавчому збірнику як Статут про покарання 1885 р., які призначалися мировими суддями [18, с. 21].

22 квітня 1903 р. Микола II затвердив "Уголовное уложение" згідно з яким цей акт містив поділ злочинів на три групи: тяжкі злочини (за їх вчинення призначалася смертна кара, каторга та заслання), злочини (за їх вчинення призначалося ув'язнення у виправному домі, фортеці, тюрмі) та проступки, що каралися арештом або грошовим

штрафом. Покарання поділялися на головні, додаткові, замінні. Існувала смертна кара, яка виконувалася через повішення. Також закріплювався такий вид покарання як каторга, позбавлення волі (тримання у фортеці, тюрмі), перебування у виправному домі тощо [15]. У період українського державотворення 1917–1921 рр. використовувалося кримінальне законодавство Російської імперії в тій частині, яка не суперечила принципам, проголошених українськими урядами, але існували й інші джерела кримінального права, зокрема III Універсалом Української Центральної Ради скасовувалася смертна кара, передбачена Уложенням 1903 р. [6, с. 130].

Із становленням на території України у 1919 р. радянської влади кримінальне законодавство базувалося на нормативних актах уряду Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) [13, с. 174]. У цей час не існувало єдиного кодифікованого нормативно-правового акта і юридичною підставою притягнення до кримінальної відповідальності виступали рішення органів більшовицької влади. Для забезпечення єдності застосування кримінального законодавства у 1919 р. було прийнято "Руководящие начала по уголовному праву Российской Социалистической Федеративной Республики" [12]. Цей акт складався з норм Загальної частини, норм Особливої частини зосереджувалися в окремо прийнятих нормативних актах влади. Статусу покарання набув інститут заручників, п'яти і десятихатників, кругова порука. Значна частина покарань призначалася як в адміністративному так і позасудовому порядку, що не дозволяло встановити відмінність між каральними заходами адміністративного та кримінального характеру.

Введення Нової економічної політики зумовило необхідність прийняття 23.08.1922 Всеукраїнським Центральним Виконавчим комітетом (ВУЦВК) постанови "Про введення в дію Кримінального кодексу Української Соціалістичної Радянської Республіки", яка проголошувала, що цей акт сформований на основі КК РРФСР з метою встановлення єдності радянського кримінального законодавства [10]. Кодекс складався із Загальної та Особливої частин. Закріплене в ньому поняття злочину не містило ознаки протиправності, що дозволяло за аналогією притягати особу до кримінальної відповідальності за діяння, які не містили ознак складу злочину. Достатньою підставою призначення кримінального покарання був соціальний стан особи [10].

Зміна соціально-політичної обстановки призвела до прийняття 1 липня 1927 р. нового КК УСРР, в основу якого було покладено зміст КК УСРР 1922 р. та інші союзні нормативні акти СРСР. Поняття злочину не містило ознак протиправності, дозволялася аналогія закону, передбачався інститут зняття судимості, поняття

давності виконання вироку. Термін "покарання" замінено поняттям "заходи соціального захисту", які поділялися на: судово-виправні, медичні та медико-педагогічні. Мета цих заходів полягала у: попередженні злочинів; позбавленні суспільно небезпечних елементів можливості здійснювати нові злочини; виправно-трудова впливі на засуджених. Було розширено поняття контрреволюційного злочину, більш суворими стали санкції [9, с. 10–15].

У 30-х рр. XX ст. норми кримінального характеру містилися не лише в КК 1927 р., а і в постановках ВУЦВК та Ради Народних Комісарів. Наприклад, 7 серпня 1932 р. було прийнято постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності" [2, с. 72, 83]. Згідно з нею розкрадання суспільної власності (в тому числі колгоспної) каралося розстрілом та конфіскацією всього майна, а за наявності обставин, які пом'якшують покарання, могло замінитися позбавленням волі на строк не менше 10 років. Прийняття таких актів зумовлювалося здійсненням карально-репресивної політики радянської влади, що призвело до масового голодомору 1932 – 1933 рр. та репресій 1937 – 1938 рр. Кримінально-правові акти прийняті у 1939 – 1945 рр. свідчили про посилення ролі загальносоюзного законодавства та кримінальної репресії.

Послаблення тоталітарного режиму в СРСР зумовило прийняття 28 грудня 1960 р. Верховною Радою УРСР КК у новій редакції, який набрав чинності з 01.01.1961 [8]. Підставою кримінальної відповідальності виступав склад злочину. Замість поняття "заходи соціального захисту" закріплювалося поняття покарання, його метою виступала спеціальна та загальна превенція злочинів. Система покарань КК УРСР 1960 р. порівняно із КК УСРР 1927 р. не містила таких покарань як висилка з країни та позбавлення громадянства. До основних покарань належали: 1) позбавлення волі на певний строк; 2) заслання; 3) вислання; 4) виправні роботи без позбавлення волі; 5) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю; 6) штраф; 7) громадська догана. Після проголошення незалежності України до КК України внесено багато змін і доповнень з метою гуманізації законодавства.

5 квітня 2001 р. було прийнято КК України, який вступив в дію 01.09.2001 [7]. У цьому кодифікованому акті встановлювалася заборона на притягнення до кримінальної відповідальності за злочини, за які особа відбула покарання за кордоном; усунуто принцип диференціації відповідальності за злочини проти власності залежно від її форми; скасовано відповідальність за відмову давати свідчення проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів тощо. У КК України

було декриміналізовано низку діянь тощо. Передбачено нові види покарань, зокрема: арешт, громадські роботи, обмеження волі. Тенденції розвитку сучасного кримінального законодавства зумовлені міжнародно-правовими процесами глобалізації, яка, зокрема, вимагає чіткого дотримання принципів гуманізації, диференціації, уніфікації.

Прийняття нового кримінального законодавства не стало фіналом розвитку українського кримінального права й кодифікаційні роботи протягом 2001–2020 рр. ще не трансформувалися в надійну охорону прав і свобод людини, безпечний розвиток економічних, політичних, правових та інших позитивних соціальних відносин [3, с. 143].

Висновки дослідження полягають у визначенні етапів розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, які зумовлені соціально-політичними та економічними змінами в розвитку української державності. Це дозволило виділити наступні періоди розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність: 1) княжа доба (IX – середина XIV ст.); 2) перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського, Угорського королівств, та Речі Посполитої (середина XIV – середина XVII ст.); 3) Запорозької Січі та Української гетьманської держави (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) 4) входження України до складу Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.); 5) української революції та відновлення української державності (1917 – 1921); 6) утворення УРСР (УСРР) (1919 – 1991); 7) незалежної України (1991 – 2020).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Бабаніна В. В., Шармар О. М. Виникнення та розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність. *Митна справа*. 2012. № 4. С. 82–89.
- Михайленко, П. П. (Упорядн.) Борьба с преступностью в Украинской ССР. В 2-х т. Т. 2 (1926–1967). Київ: КВШ МООН УССР, 1967. 952 с.
- Вознюк А. А. Фундаментальне дослідження передумов походження, умов розвитку та сучасного стану українського кримінального права (рецензія на монографію М. І. Колос «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність»). *Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія ПРАВО)*, 2019. Вип. 57. Т. 1. С. 141–143.
- Діденко В. П. Історія кримінального права України. Київ, Аванпост-Прим, 2009. 164 с.
- Захарченко П. П. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2004. 368 с.
- Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.). Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2011. 232 с.
- Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405/print>.
- Кримінальний кодекс УРСР від 28 груд. 1960 р.; станом на 19 січ. 1990 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=483365&ed=1984_06_22.
- Кримінальний кодекс УСРР: в ред. від 8 черв. 1927 р. Харків: Юридвидав Наркомюсту УСРР, 1927. 128 с.
- Кримінальний кодекс УСРР 1922. URL : <http://textbooks.net.ua/content/view/1060/17>.
- Кузнецов В. В., Кузнецова Л. О. Окремі напрями удосконалення історико-правових досліджень кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*, 2016. № 1(6). С. 41–50.
- Руководящие начала по уголовному праву Российской Социалистической Федеративной Республики: циркуляр от 4 августа 1920 р. / Сборник узаконений Украинской социалистической советской республики, 1920. № 22, Ст. 438.
- Сергієвський С. К. Генеза вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність за державну зраду. *Питання боротьби зі злочинністю*, 2019. Вип. 37. С. 168–184.
- Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України. Львів: Ліга-Прес, 2007. 90 с.
- Уголовное уложение 16 апреля 1903 г. URL: http://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ugolovnoe_ulogenie_1903_goda.pdf.
- Уголовный кодекс Украинской ССР: Утвержден 28 декабря 1960 г. Украинская ССР. Законы и постановления. Київ: Госкомиздат, 1961. 134 с.
- Усенко І., Чехович В. Литовські статuti. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Ред. О. М. Мироненка, Київ: Либідь, 1997. 559 с.
- Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. Свод законов Российской империи, Петроград, Т. 15, 1914. 92 с.
- Чехович В. А. Уложення про покарання кримінальні та виправні. *Юридична енциклопедія* : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т– Я. 768 с.